

Ethno-archaeological Study on Relationship between Bakhtiari Nomads and Khereft-khane

Hasanali Arab¹

Received: May. 20, 2017; Accepted: Sep. 06, 2017

Extended Abstract

For a long time, archaeologists are studying contemporary societies based on some theories as direct historical approach. They reconstruct old societies with ethnographic and archaeological data included in the popular culture as a part of their research. According to beliefs of people living in Bakhtiari region, Iran, some archaeological remains as ossuaries belonged to nomads and were placed there by ancient people during immigration. This article will discuss at first the geographic environment of the region as the study field and then with an anthropological view, Bakhtiari people and their customs. Furthermore, via an archaeological approach and analyzing new archaeological data, studies show that it came from the lake of public awareness and the lake of knowledge about the existing works.

Keywords: Bakhtiari Nomads, Ethno-archaeology, Khereft-khaneh, Ossuary, Sasanian Religion.

1. Assistant Professor in Historical Archaeology, Shiraz University of Arts, Shiraz, Iran.

✉ h_arab@shirazartu.ac.ir

INTRODUCTION

Archaeological evidence and ethnographic studies are some ways of rebuilding past societies. A large number of man-made caves crawling through rocks are located in the southwestern region of Iran, which are referred to the "catacombs". Local people call these caves "Pirdalu" and "Khereft-khaneh".

Today, we know the main motive behind the creation of these spaces. They were known as ossuary and used to put the bones of the dead of believers in Zoroastrian religion. Many authors have acknowledged that these sites have had a new application in recent centuries. Local nomads put enough food and clothes for several months in these places for old men and or women, during the war or seasonal displacement when migration was cumbersome or impossible. These writers have discussed about Bakhtiari nomads. This issue is considered in this article.

METHODOLOGY

This research is conducted by inductive analysis, library and field studies, and will discuss a large number of ossuaries in the geographic region. Its geographical field of research and its topography, along with geological structure in southwest Iran, is especially important.

DISCUSSION

Khuzestan Province geographically consists of mountainous and plain regions. The combination of mountains, eroded and depleted hills and sedimentary plains seems to be an environment of particular interest to predators and settlers (Mortensen, 1975, 190). There are also very fertile pastures in this area, which have led to the livelihoods for the first-time villages (Hool, 1973, 53). Taken together, the extreme heat on the one hand and the lack of water on the other hand in this area, makes life difficult, which is why the nomads stop here for a period of a year (Rahnamaei, 1991, 154-155).

Bakhtiari population have transformed into three urban, rural (peasant) and nomadic communities (M. Bakhtiari, 2003, 56). In such a cultural context, some features such as funeral rituals have a special mechanism.

Considering the importance of burial and burial practices among the Bakhtiari nomads and with a slight adjustment, we can compare their traditions, materials and the funerals with the past rituals.

The catacombs are open structures, usually located above the mountains with a higher level of land. Ossuary means a place, which is used for keeping the bone. The

exterior facades of these ossuaries are niche-shaped and their interiors are rectangular (Hof 2001, 50 and Drakhashi, Arab and Karimivand, 2007, Jafari; 2007). There are several reasons that show Shushtar and Gotvand ossuaries belong to the Sassanid period.

ANALYSIS AND CONCLUSION

According to the evidence obtained and the chronology of these crypts in the Shushtar and Gotvand areas of the Sassanid period and based on the existing research, they also had a secondary usage, but this secondary usage was the same as the former, that is, only for burial.

Given a secondary usage by nomads for these ossuaries, there are problems such as access problem for older people to some ossuaries and the risk of wildlife attacks on others. Some of these ossuaries have a very small space (Figures 1 and 2) (Derakhshi, 2007, 94) so that no one can imagine that a person, even old can stay in it even for a day or night. Crypts on the floor of these ossuaries have been carved to put the bones. Its similarity with Fars, Bushehr and Kerman regions (Jafari, 2007) and Siraf (Whitehouse, 1974) and the royal monarchy of the Achaemenid kings (Koch, 2006, 338) as Naqsh-e-Rostam and Persepolis would approve it.

According to the archaeological and other presented data, it is highly unlikely that the Bakhtiari nomads, in spite of their rich culture and deep tribal and kinship roots, abandon their elders in their places, and the reason for this thought was only the lack of awareness of the residents of the region of the exact use of the ossuaries. Forgetting the original name of this work can prove the reason.

Figure 2. Bone evidence inside one of the ossuaries and pits inside the ossuary (Photo by the author)

Figure 1. A view of several ossuaries in Gotvand (Derakhshi with others; 2007)

Iran Cultural Research

Abstract

BIBLIOGRAPHY

- Amani, M. (2003). *Tārix-e Izeh va qowm-e Baxtiari* [History of Izeh and Bakhtiari tribe]. Tehran, Iran: House of the Darolketab (Jazayeri) Press Office.
- Amirahmadi, B. (1989). Kučnešini dar Khuzestan [Nominations in Khuzestan]. *Journal of Revolutionary Reserves*, 8&9, 117-145.
- Amirahmadi, B. (1999). Maskan dar il-e Bakhtiari [House in Bakhtiari tribe]. *Nomadic Journal of Revolutionary Reserves*, 1(21), 65-79.
- Chaychi Amirkhiz, A., & Saidi Harsini, M. R. (2002). *Negāhi be tadfin-e tābuti dar Irān-e bāstān* [A glance at Iranian coffins]. Tehran, Iran: Samirā.
- Derakhshi, H., Arab, H. A., & Karimivand, Gh. (2007). Motāle'e-ye me'māri-ye saxrei-ye (gordakhme) šahrestān-e Getvand va šavāhed-e ostoxāni-ye ānhā [Study of the rocky architecte of Gotvand city and their bony evidences]. *Majmu'e Maqālāt-e Naxostin Hamāyeš-e Mantaqei-ye Bāstān-e Ostoxānšenāsi* [Proceedings of the First Regional Conference on Anesthesiology], Islamic Azad University, Miyaneh Barnch.
- Eghtedari, A. (1996). *Āsār va banāhā-ye tārixī-ye Khuzestan* [Historical monuments of Khuzestan] (2nd ed.). Tehran, Iran: Society for the Appreciation of Cultural Works and Dignitaries.
- Ehman, D. (1990). *Baxtiyārihā: Ašāyer-e kučnešin-e Irāni dar puyē-ye tārix* [Bakhtiaren persische bergnomaden im wandel der zeit] (2nd ed.; S. M. Mohsenian, Trans.). Mashhad: Cultural Assistant of the Razavi Qods Astan.
- Fazeli, M. T. (2006). Sangnevešte-ye nowyāfte be zabān-e Pahlavi Sāsāni dar Taxt-e Qeysar-e Shushtar [The newly inscription to the Sassani Pahlavi language on the throne of Qaisar Shushtar]. *Journal of Social Sciences' Shoushtar Azad University*, 2, 49-52.
- Filberg, C. J. (1990). *Il-e Pāpi (kučnešinān-e Šomāl-e Gharb-e Iran)* [Les Papis: Tribu persane de nomades montagnards du sud-ouest de l'Iran, Nomades of North-West of Iran. (A. Karimi, Trans.). Tehran, Iran: Cultural Center.
- Ghirshman, R. (2001). *Tarikhe Iran az Aghaz ta Eslām* [Iranian History From Beginning To Islam] (M. Moein, Trans). 13th edition. Tehran, Iran. Sherkat Entesharat Elmi va Farhangi.
- Ghorbani, H. R. (2005). *Barhamkoneš-e eqtesādi – ejtemā'i-ye kučgarān va yekjānešinān va naqš-e ān bar tahavvol-e olguhā-ye esteqrāri dar Zagros Markazi dar dowre-ye Kelkolitic (mardom-e bāstānšenāsi)* [Socio-economic interaction of migrants and unicorns and their role on the development of settlement patterns in central Zagros in the period of Calkolithic (archaeologists)] (M.A. Thesis). University of Tarbiat Modares.

- Hatami, M., & Arab, H. A. (2007). Ngāhi be estudānhā-ye saxrei-ye Shushtar va qābeliyat-e ānhā dar jazb-e tourism [A look at Shushtar rocky stoicians and their capacity to attract tourism]. *Avvalin Hamāyeš-e Mantaqei-ye Barresi-ye Rāhkārkhā-ye Taqviyat-e San'at-e Turism dar Ostān-e Khuzestan* [The Regional Conference to Consider the Strategies for Strengthening Tourism Industry in Khuzestan Province], Shushtar.
- Herzfeld, E. (2002). *Iran dar Sharghe Bastan* [Iran in the Ancient East] (H. Sanatizadeh, Trans.). Tehran, Iran: Pajuoeshgah Olume Ensani va Motaleat Farhangi.
- Hoff, D. (2001). Qobur-e Zartošti - Sāsāni dar Fars [Sassanian Zoroastrian graves in Fars] (H. Akbari, Trans.). *Ancient Journal*, 8, 50-52.
- Hool, F. (1973). *Dowre-ye piš az tārix dar Jonub-e Gharbi-ye Iran "Lorestan"* [Prehistoric period in the southwest of Iran "Lorestan"] (1st ed.; S. Amanolahi Baharvand, Trans.). Lorestan: Culture and Art.
- Jafari, M. J. (2007). *Sāxtārkhā-ye moxtalef-e tadfin dar dōwrān-e tārixi-ye Fars bar asās-e barresi-ye ravešmand-e dāmenehā-ye Šomāli-ye Kuh-e Rahmat* [Different structures of burial in the historical period of Fars based on the systematic study of the Northern slopes of Rahmat Mount] (MA Thesis, Tehran university). Tehran University.
- Kargar, B. (1989). Maqāber-e urartooian dar Āzarbāyjān-e Šarqi [Sanctuary of Urartuan in East Azerbaijan]. *Archaeological and Historical journal*, 2, 56-58.
- Koch, H. M. (2006). *Az zabān-e Dariush* [Persepolis] (11th ed.; P. Rajabi, Trans.). Tehran, Iran: Kārang.
- Mahmoudi Bakhtiari, S. (2003). *Jāme'ešenāsi-ye kārbordi-ye ašāyeri* [Nomadic applied sociology] (1st ed.). Ahvaz: Mahziyār.
- Moghadam, A. (2006). *Barresi-ye bāstānšenāsi-ye dašt-e Miyānāb-e Shushtar* [Ancient astronomy survey of Shushtar Maine Plain]. Tehran, Iran: Cultural Heritage Organization.
- Mortensen, P. (1972). Seasonal camps and early villages in the Zagros. In P. Ucko, R. Tringham, & G. W. Dimbleby, (Eds.), *Man, Settlement and Urbanism* (pp. 293-297), London: Duckworth.
- Moshiri, S. R., & Molaei, N. (2000). *Darāmadī bar eqtesād-e kučnešinān-e Iran* [An introduction to nomadism economic in Iran] (1st ed.). Tehran, Iran: Ghooms.
- Nikkholgh, A. A., & Noori, A. (2003). *Zamine-ye jāme'ešenāsi-ye Iran* [Field sociology of Irans tribes] (4th ed.). Tehran, Iran: Čāpaxš.
- Rahbar, M., & Nasrollahzadeh, S. (2004). Gozāreši az daxme-ye Sāsāni va katibe-ye ān dar Shushtar [A report on the Sasanian crypt and its inscription in Shushtar]. *Journal of research Institute ,I.C.H.T.O*, 8, 91-92.

- Rahnamaei, M. T. (1991). *Tavānhā-ye mohiti-ye Iran (zaminehā-ye joghرافیāyi-ye tarh-e jāme'e sarzamin* [Environmental strengths of Iran (geographic areas of the master plan of the land)] (1st ed.). Tehran, Iran: Studies Center of Urban & Architecture.
- Rashidian, N. Z. (1992). *Negāhi be tārix-e Khuzestan* [A look at the history of Khuzestan] (3rd ed.). Tehran, Iran: Bu'ali.
- Samaram, E. (1993). Az Gharb-e xāne-ye ašāyeri tā sarā-ye sālmandān-e xosusi-ye Tehran [West Tehran home from a nomadic to a private nursing homes]. *Journal of Social Sciences*, 2(3&4), 154-165.
- Traumplain, L. (1994). Qobur va ā'in-e tadfīn dar dowre-ye Sāsāni [Funeral and burial ceremonies in the Sassanid period] (M. Shadkam, Trans.). *Journal of Archeology and History*, 15, 29-37.
- Whitehavs, D. (1974). Kāvošhā-ye bāstānšenāsi-ye Siraf [Archaeological exploration of Siraf] (H. Bakhtiari, Trans.). *Journal of Historical Reviews*, 55, 221-274.

نقش باستان مردم‌شناسی در شناخت کوچ‌گران بختیاری و ارتباط آن‌ها با خرفت‌خانه‌ها*

حسنعلی عرب^۱

دریافت: ۱۳۹۶/۰۲/۳۰ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۶/۱۵

چکیده

مدت زیادی است که باستان‌شناسان بر مبنای نظریه‌هایی مانند رهیافت مستقیم تاریخی، اقدام به مطالعه جوامع معاصر کرده و براساس مدارک باستان‌شناختی و مطالعات مردم‌نگاری، جوامع گذشته را بازسازی می‌کنند. آنچه در فرهنگ عامه مردم وجود دارد، بخشی از پژوهش‌های آن‌ها را دربر می‌گیرد. براساس آداب و رسوم فعلی که در میان مردم منطقه بختیاری نشین وجود دارد، برخی از آثار باستانی که «استودان» نام دارند را به کوچ‌گران مربوط دانسته و معتقدند، افراد فرتوت را هنگام کوچ در آن‌ها قرار می‌دادند. در این مقاله ابتدا محیط جغرافیایی منطقه به‌عنوان زمینه تحقیق قلمداد شده و سپس با نگاهی مردم‌شناسانه، قوم بختیاری و آداب و رسوم آن‌ها بررسی شده و سپس با رویکردی باستان‌شناختی و بررسی داده‌های جدید این حوزه، سعی در ارزیابی این امر داشته و آن را برآمده از اذهان عامه مردم به‌دلیل ناآشنایی آن‌ها با کاربری دقیق این آثار دانسته است.

کلیدواژه‌ها: استودان، کوچ‌گران بختیاری، مذهب ساسانیان، خرفت‌خانه، باستان مردم‌شناسی

* داوران این مقاله: محمود حیدریان (استادیار انسان‌شناسی دانشگاه شهرکرد)؛ و حمیدرضا قربانی (استادیار باستان‌شناسی دانشگاه بیرجند)

^۱ استادیار باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده باستان‌شناسی و مرمت دانشگاه هنر شیراز، شیراز، ایران.

h_arab@shirazartu.ac.ir ✉

مقدمه

این پژوهش اختصاص دارد به رویکرد عامیانه‌ای که در مورد استودان‌ها وجود دارد. در اطراف شوشتر و گتوند و قسمتی از کوه‌های بختیاری در خوزستان، دست‌کندهایی وجود دارد که «دخمه» نیز نامیده شده‌اند. این دست‌کندها در اصطلاح محلی با نام‌های «پیردالو» و «خرفت‌خانه» نیز شناخته می‌شوند (تصویرهای شماره ۱ و ۲). انگیزه اصلی ایجاد این استودان‌ها به اعتقادات مذهبی دوره‌های پیش از اسلام و به‌ویژه دوره ساسانی مربوط می‌شود. براساس اعتقادات ایران باستان به‌نظر می‌رسد ساخت این دست‌کندها با پایان دوره ساسانی کاهش یافته است.

از نظر برخی از نویسندگان (امانی، ۱۳۸۲، ۱۰۴؛ اقتداری، ۱۳۷۵، ۵۶۵؛ سام‌آرام، ۱۳۷۲، ۱۵۸؛ و بسیاری دیگر) «این گوردخمه‌ها یا استودان‌ها، کاربردی در قرون جدید و معاصر داشته‌اند؛ به‌طریقی که کوچ‌گران منطقه در آن پیرزنان و پیرمردان را هنگام جنگ یا جابه‌جایی فصلی که دست‌وپاگیر بودند یا توان کوچ نداشتند را با رفع نیاز چندین ماهه - خوراکی و البسه کافی - آن‌ها باقی می‌گذارند تا از گزند دشمنان و حیوانات درنده ایمن باشند. این دخمه‌ها دارای حوضچه‌های آب و محل خواب، همچنین سوراخی برای ارتباط با دخمه‌های دیگر هستند» (تصویرهای شماره ۱ و ۲). این دیدگاهی است که در بین عامه مردم نیز رواج دارد و درحقیقت، نویسندگان فوق این امر را با رویکردی مردم‌نگارانه و در مورد کوچ‌گران بختیاری آورده‌اند. نظراتی نیز در رد این مسئله مطرح شده است؛ به‌عنوان مثال، رهبر با بررسی کتیبه استودانی در منطقه تخت‌قیصر شوشتر این عمل را «به‌هیچ‌وجه با روحیه ایرانی و سنت آریایی سازگار» نمی‌داند (رهبر، ۱۳۸۳، ۸۹). در این مقاله، مسئله یادشده از دیدگاه باستان‌شناسی بررسی می‌شود.

فصلنامه علمی - پژوهشی

۳۸

دوره یازدهم، شماره ۲
تابستان ۱۳۹۷
پیاپی ۴۲

تصویر شماره (۲). شواهد استخوانی در داخل یکی از استودان‌ها و چاله‌های درون استودان
منبع: نگارنده

تصویر شماره (۱). نمایی از چند استودان در گتوند
منبع: درخشی و دیگران، ۱۳۹۶

۱. روش پژوهش و جامعه آماری

این پژوهش، مبتنی بر دوروش کتابخانه‌ای و میدانی است. در مطالعات کتابخانه‌ای، اطلاعات مرتبط با زمینه جغرافیایی، مردم‌شناسی قوم بختیاری و باستان‌شناسی (استودان‌ها) جمع‌آوری شد و سپس، در بخش میدانی، استودان‌ها از لحاظ ساختاری و مکان‌گزینی، ابعاد، موقعیت جغرافیایی، ساخت و بافت بررسی شدند. همچنین، این روش که بر مبنای تحلیل استقرایی استوار شده است، پس از سنجش تعداد زیادی از استودان‌ها در نقاط مختلف که امروزه محل سکونت کوچ‌گران بختیاری است، نتیجه‌ای کلی استخراج شده است. جامعه آماری پژوهش پیش‌رو را استودان‌های موجود در شهرستان‌های گتوند و شوشتر (تصویرهای شماره ۳ و ۴) تشکیل می‌دهند.

۲. زمینه جغرافیایی و نخستین زیستگاه‌ها

خوزستان که در جنوب غربی ایران قرار دارد، از شمال به لرستان، از جنوب به خلیج فارس، از شمال شرق و مشرق به اصفهان و کهگیلویه و از غرب به کشور عراق متصل است (با وسعتی برابر ۶۴۶۴۵ کیلومتر مربع). به لحاظ جغرافیایی بین درجه‌های ۳۰ درجه و ۳۴ دقیقه عرضی، و ۴۶ درجه و ۵۱ دقیقه طولی قرار دارد (رشیدیان، ۱۳۷۱، ۴۸).

استان خوزستان از دیدگاه جغرافیایی به دو منطقه کوهستانی و جلگه‌ای تقسیم می‌شود: (۱) منطقه کوهستانی استان خوزستان در شمال و شرق این استان قرار دارد. این کوهستان جزء بخش جنوبی زاگرس غربی است که ارتفاعات آن به تدریج به سمت جلگه کاهش می‌یابد و به وسیله رودخانه‌های پرآبی مانند کرخه، کارون و دز قطع می‌شود. امتداد چین‌خوردگی‌های این بخش شمالی-جنوبی است که به تدریج محور چین‌خوردگی‌ها به سمت جنوب کشیده می‌شود. (۲) منطقه جلگه‌ای: این منطقه در جنوب و غرب استان قرار دارد. جلگه خوزستان در سطح فرسایشی رسوبات دوران سوم زمین‌شناسی گسترش یافته است که هنوز به تپه‌هایی از ساختمان گذشته زمین در اطراف اهواز برخورد می‌کند. رودخانه‌های بسیاری در دوران چهارم، آبرفت‌های فراوانی بر این سطح فرسایشی به جای نهاده و زمین‌های هموار و حاصلخیزی را به وجود آورده است. با توجه به شرایط آب‌وهوایی، در جلگه خوزستان، باتلاق‌های وسیع (هورالعظیم و هورشادگان) و ماسه‌زارهایی به چشم می‌خورد (امیراحمدی، ۱۳۶۸، ۱۱۸-۱۱۷).

شکل ناهمواری‌های ایران از یک سو و شرایط طبیعی مانند اقلیم، منابع آب، خاک و پوشش گیاهی در زندگی جانوری از سوی دیگر، در به وجود آمدن و تکامل زندگی کوچ‌نشینی و اقتصاد مبتنی بر کوچ آن‌ها مؤثر بوده است (مشیری و مولایی، ۱۳۷۹، ۲۲-۲۱). به نظر می‌رسد که ترکیب کوهستان‌ها، تپه‌های فرسایش یافته و فرسوده و دشت رسوبی، به محیطی با جذابیت خاصی برای شکارگران پارینه‌سنگی و رمه‌داران و کشاورزان استقرار یافته آغازین اشاره داشته باشد (مورتسن^۱، ۱۹۷۲، ۱۹۰). همچنین، چراگاه‌های بسیار خوبی که در این منطقه وجود دارند، باعث به وجود آمدن دهکده‌های اولیه که از راه تولید غذا امرار معاش می‌کردند، شد (هول، ۱۳۵۲، ۵۳).

با وجود خشکی بخش زیادی از جبهه شرقی زاگرس، به دلیل ارتفاع زیاد و پوشیده از برف، منبع تغذیه آب‌های سطحی و زیرزمینی بوده و دامنه‌های آن چراگاه‌های تابستانی (بیلاقی) قابل توجهی برای کوچ‌نشینان فراهم می‌کنند و به همین دلیل، زاگرس به‌عنوان مهم‌ترین کانون معیشت کوچ‌نشینان در کشور از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و استقرار ایلات و عشایر عمده ایران مانند بختیاری‌ها، قشقایی‌ها و... گواهی بر این مدعا است (مشیری و مولایی، ۱۳۷۹، ۲۴). منطقه گرمسیری در شمال خوزستان، شامل دزفول، اندیمشک و تاحدی شوش تا گتوند و شوشتر (که در واقع، مناطق گرمسیری بختیاری‌های لرستان، الیگودرز، ازنا، درود و... به‌شمار می‌آیند) نیز تداوم دارد. این منطقه، زمستان‌های نسبتاً ملایم و تابستان‌های بسیار گرمی دارد؛ به‌گونه‌ای که غیرقابل تحمل است. توقف باران و وجود گرمای زودرس، باعث خشک شدن چمنزارها و علف‌ها و همچنین، قسمتی از آب‌هایی می‌شود که در فصل زمستان و بهار جمع شده‌اند. روی هم‌رفته، گرمای شدید از یک سو و کم‌آبی از سوی دیگر، زندگی را در این منطقه دشوار می‌کند. به همین دلیل است که کوچ‌نشینان تنها برای مدتی از سال در اینجا توقف می‌کنند (رهنمایی، ۱۳۷۰، ۱۵۵-۱۵۴).

۳. یافته‌های مردم‌شناسی

قلمرو و بختیاری‌ها در بردارنده شهرستان‌های داران و فریدون‌شهر (از استان اصفهان)، الیگودرز (از استان لرستان) و شهرستان‌های دزفول، اندیمشک، مسجدسلیمان، ایزه و شوشتر (از استان

1. Mortensen

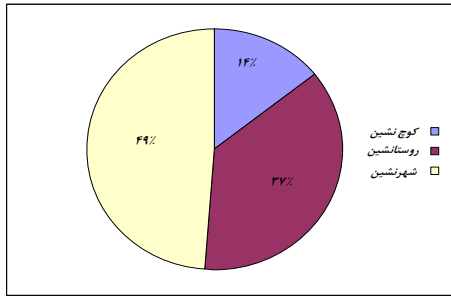
خوزستان) و شهرستان‌های بروجن، لردگان و فارسان (از استان چهارمحال و بختیاری) است که طوایف بختیاری از دیرباز در آن به‌سر می‌برند. منطقه به دو قسمت ییلاقی و قشلاقی تقسیم می‌شود. قسمت قشلاقی شامل شهرستان‌های ایذه، دزفول، اندیمشک، مسجدسلیمان و شوشتر و قسمت ییلاقی در بردارنده شهرستان‌های فارسان، بروجن، لردگان، الیگودرز، داران و فریدون‌شهر است. وسعت منطقه بختیاری، ۳۹۹۰۰ کیلومتر مربع برآورد و محاسبه شده است (امیراحمدی، ۱۳۷۸، ۶۶-۶۵).

بختیاری‌ها شعبه‌ای از قوم لر هستند و هنوز تعداد قابل توجهی از آن‌ها کوچنده‌اند. کوچ آن‌ها نیز به دلیل عوامل اکولوژیکی متفاوت کوهستانی (منطقه ییلاقی) انجام می‌شود و از انواع عمودی است. البته خود بختیاری‌ها نیز به شعبه‌هایی تقسیم می‌شوند که از جمله مهم‌ترین شعبه‌های آن‌ها عبارتند از: دو شاخه بزرگ هفت‌لنگ و چهارلنگ. شعبه هفت‌لنگ بیشتر در مناطق شرقی و جنوب شرقی و در واقع، در استان‌های چهارمحال و بختیاری و اصفهان و شمال شرقی و شرق خوزستان سکونت دارند و شعبه چهارلنگ نیز بیشتر در قسمت‌های شرقی، شمال شرقی و بخش کمتری از آن‌ها در شمال لرستان، قسمت‌های غربی اصفهان، قسمت‌های جنوبی استان مرکزی و قسمت‌های شمال مرکزی استان خوزستان و به‌طور پراکنده در مناطق و حواشی دیگر نواحی ذکر شده ساکنند؛ البته بسیاری از تیره‌های طوایف چهارلنگ، اسکان یافته‌اند (نیک‌خُلق و نوری، ۱۳۸۲، ۸۶).

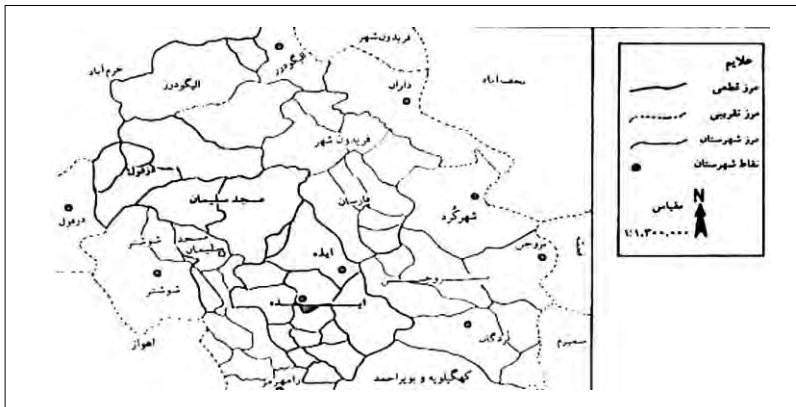
در این زمینه تنها مورد مشخص این است که قشلاق کلیه کوچ‌گران یادشده، استان خوزستان است که با توجه به موقعیت و شرایط اقلیمی خوزستان، هر سال تعدادی از عشایر سایر استان‌ها در پاییز و زمستان به‌صورت مهمان، دوران قشلاق خود را در خوزستان به‌سر می‌برند.... بین عشایر مهمان، یک وجه مشترک وجود دارد و آن این است که دارای قلمرو خاصی متعلق به جامعه یا تیره خود به‌گونه‌ای که جنبه مالکیتی داشته باشد، نیستند (محمودی بختیاری، ۱۳۸۲، ۱۱۲-۱۱۱).

جامعه عمومی بختیاری به سه جامعه شهری - روستایی (دهقانی) - و عشایری تبدیل شده است، ولی به لحاظ بافت فرهنگی آن، کل جامعه عمومی در یک پوشش تقریباً همگون محاط است (محمودی بختیاری، ۱۳۸۲، ۵۶). در چنین بافت فرهنگی‌ای، برخی از ویژگی‌ها - مانند آیین‌های خاک‌سپاری - دارای سازوکار ویژه‌ای هستند.

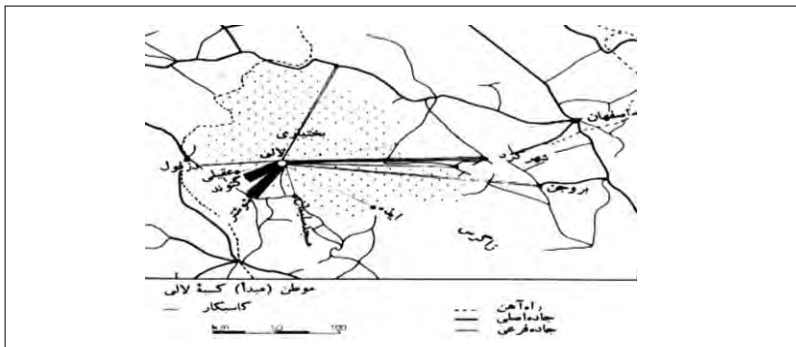

نمودار شماره (۱). تقسیمات جامعه بختیاری به سه قسمت؛ کوچ نشین، روستانشین، شهرنشین (براساس آمار سال ۱۳۶۵)
(منبع: امیراحمدی، ۱۳۷۸، ۶۶)

تصویر شماره (۲). حدود تقریبی سکونت ایل بختیاری

تصویر شماره (۳). خط سیر کوچندگان رهدار بختیاری و مهم ترین مرکز مبادلاتی آنان در لالی، حدفاصل بیلاق و قشلاق
(منبع: امان، ۱۳۶۹، ۱۵۰)

با توجه به اهمیت تدفین و شیوه‌های خاک‌سپاری در میان کوچندگان بختیاری و با کمی تعدیل، می‌توان پلان‌ها و مصالح و در کل، شیوه‌های تدفین مورد کاربرد را با گذشته دور به خوبی قابل مقایسه و همسان دانست. براساس مشاهدات و پرسش‌های مطرح شده در منطقه بختیاری، کوچ‌گران، عمل تدفین متوفا را در گذشته و حال برحسب قرار گرفتن در ییلاق یا قشلاق و مسیر راه، انجام می‌دادند. آن‌ها چنین می‌گفتند که تا ۱۰۰ سال گذشته عموماً متوفا را در هر جایی که فوت می‌شد (اعم از ییلاق و قشلاق یا ایل‌راه) دفن می‌کردند. مکان‌هایی که به دفن در هریک از مناطق پیش‌گفته اختصاص می‌دادند باید دارای شماری از ویژگی‌ها باشد. عوامل کلی انتخاب یک مکان برای تدفین عبارت بودند از: ۱) قرار گرفتن در نزدیکی مرقد، گنبد یا زیارت‌گاه یک یا چند امامزاده، یا شخصیت مورد احترام؛ ۲) دور بودن از دید و دسترس دیگران؛ ۳) عموماً در نزدیکی منابع آبی؛ ۴) سعی می‌شود چنین مکان‌هایی در نزدیکی محل‌های استقرار در هریک از دو ناحیه استقرار یا در ایل‌راه باشد (قربانی، ۱۳۸۴، ۱۹۷؛ فیلیبرگ، ۱۳۶۹، ۲۴۴).

تصویر شماره (۴). نمایانگر قبرستان کوچ‌گران رهمدار منطقه مورد مطالعه، الیگودرز (منبع: قربانی، ۱۳۸۴؛ تصویر شماره ۳-۱۹)

۴. یافته‌های باستان‌شناسی

باید توجه داشت که جامعه‌شناسی و تاریخ ادیان و فلسفه مذاهب نمی‌توانند بدون توجه به آثار به‌جای مانده از اقوام باستانی که به نوعی به فلسفه مرگ و نیستی و واکنش انسان در برابر آن

۱. براساس مطالعات انجام‌شده مشخص شد که تمام خانوارهای طوایف مورد مطالعه از نظر دین، مسلمان، از نظر مذهب، شیعه دوازده‌امامی و بسیار معتقد و مقید و مؤمن به مبانی اسلام بودند.

مربوط می‌شوند، به نتیجه‌گیری درست و بازسازی اعتقادات پیشینیان و تأثیر آن در حرکت و تحول انسان و تاریخ آن دست یابند (چایچی امیرخیز، ۱۳۸۱، ۱).

دخمه به سازه‌های روبازی گفته می‌شود که معمولاً بر فراز کوه‌ها با سطح مرتفع‌تری از سطح زمین قرار دارند. براساس باور زرتشتیان ایران باستان، به‌دلیل مقدس بودن عناصر اربعه (آب، خاک، باد، آتش)، نسو (جسد مرده) را دفن نمی‌کردند، بلکه در هوای آزاد بر فراز کوه‌ها و دخمه‌ها قرار می‌دادند و استخوان‌های به‌جای‌مانده را پس از تجزیه گوشت - در طاقچه‌ها یا فرورفتگی‌هایی که در صخره‌ها ایجاد شده و استودان نامیده می‌شد، منتقل می‌کردند (ترومپلمن، ۱۳۷۳، ۲۹). به‌همین ترتیب، استودان مرکب از دو واژه است؛ «استه» یا «هسته» به‌معنی استخوان و «دان» که پسوند مکان است؛ بنابراین، استودان به‌معنی محل نگهداری استخوان‌ها است. در دوران تاریخی (هخامنشیان، اشکانیان و ساسانیان) این رسم دینی وجود داشته است (فاضلی، ۱۳۸۵، ۴۹). نمای بیرونی این استودان‌ها به‌صورت طاقچه‌مانند و فضای داخلی آن‌ها چهارگوش ایجاد شده است (هوف، ۱۳۸۰، ۵۰؛ درخشی، عرب و کریمی‌وند، ۱۳۸۶؛ جعفری، ۱۳۸۶). این دخمه‌ها در قسمت‌های مختلف ایران پراکنده هستند. تعدادی از آن‌ها در استان‌های کرمان، فارس و بوشهر بررسی و مطالعه شده‌اند (جعفری، ۱۳۸۶). تعدادی از آن‌ها نیز در منطقه شمال غرب در ارتباط با اورارتوها شناسایی شده‌اند (کارگر، ۱۳۶۸) و در منطقه کردستان نیز مدت‌ها پیش تعدادی از آن‌ها کشف شدند که آن‌ها را متعلق به دوره ماد دانسته‌اند (هرتسفلد، ۱۳۸۱؛ گریشمن، ۱۳۸۰)؛ هرچند این فرضیه‌ها با تردید روبه‌رو شده‌اند و برخی از آن‌ها را به دوره‌های جدیدتر نسبت داده‌اند (فونگال^۱، ۱۹۸۸، ۵۸۲-۵۵۷). در خوزستان نیز در مناطق مختلف تعدادی از آن‌ها وجود دارند که مطالعه نشده‌اند (درخشی، عرب و کریمی‌وند، ۱۳۸۶؛ حاتمی و عرب، ۱۳۸۶).

آثاری از تدفین در دوره اسلامی با شیوه‌های رایج ساسانی در سیراف نیز به‌دست آمده است. وایت هاوس، کاوشگر سیراف، بر این نظر است که این آرامگاه‌ها در دوره اسلامی (سده‌های سوم و چهارم) توسط غیرمسلمانان ایجاد شده‌اند، زیرا این‌گونه مراسم تدفین از نظر مسلمانان قابل قبول نبود، درحالی‌که این‌گونه مراسم در بین زرتشتیان نامتعارف نبوده است. قرار دادن اجساد بر روی کف گچی باعث می‌شود که مسئله آلوده نکردن زمین (خاک) رعایت

شود. همان‌گونه که می‌دانیم، جوامع زرتشتی زمانی بسیار طولانی در دوره اسلامی در قسمت‌هایی از فارس به زندگی خود ادامه می‌دادند. درضمن، دولت آل‌بویه احترام نسبتاً زیادی برای مراسم و سنت‌های ایرانی قائل بودند؛ بنابراین، احتمال دارد که سنت‌های زرتشتی برای اکثریت ساکنان سیراف در سده‌های سوم و چهارم هجری، کاملاً آشنا بوده است (وایت هاوز، ۱۳۵۳: ۲۷۳-۲۷۴).

نشانه‌های مختلفی وجود دارد که نشان می‌دهد استودان‌های شوشتر و گتوند متعلق به دوره ساسانی هستند. به این ترتیب که در بالای یکی از این دخمه‌های موجود در تخت قیصر شوشتر، کتیبه‌ای به خط پهلوی ساسانی دیده می‌شود که «بخت نوی» یا «بخت تور(ک)» (فاضلی، ۱۳۸۵، ۴۹) و «نوبخت» (نصرالله‌زاده، ۱۳۸۳، ۹۱) خوانده شده است. این کتیبه، تنها کتیبه‌ای است که تاکنون از دوره ساسانی در خوزستان به دست آمده است و نصرالله‌زاده براساس مقایسه‌ای که با آخرین کتیبه فارسی میانه ساسانی، یعنی مهر نرسی، داشته است، این کتیبه را نیز متعلق به زمانی پیش از ۴۵۷ میلادی می‌داند و آن را کوچک‌ترین کتیبه سنگ مزار می‌خواند (رهبر و نصرالله‌زاده، ۱۳۸۳، ۹۲). هرچند این تاریخ‌گذاری به‌طور دقیق، زمان ساخت استودان را نشان نمی‌دهد، ولی به احتمال فراوان، متعلق به دوره ساسانی و پیش از آن است. در بررسی‌های باستان‌شناسی میاناب نیز شوشتر را محوطه بزرگی از دوره ساسانی دانسته‌اند (مقدم، ۱۳۸۵، ۸۳)؛ به این ترتیب و با توجه به اطلاعاتی که از اعتقادات دوره ساسانی در وندیداد آمده است، وجود این استودان‌ها در اطراف شوشتر کاملاً قابل توجیه است. علاوه بر این، در بررسی‌های باستان‌شناسی شمال گتوند نیز استودان‌های آن منطقه را مربوط به دوره ساسانی دانسته‌اند (درخشی، عرب و کریمی‌وند، ۱۳۸۶، ۹۱)؛ هرچند گاه‌نگاری استودان‌های این منطقه مبتنی بر روش‌های آزمایشگاهی نبوده و براساس مطالعات تطبیقی انجام شده است.

دست‌کنده‌های صخره‌ای شوشتر در مناطق مختلف اطراف آن به دست آمده است. برخی از این مناطق شامل تخت قیصر، پیر گوری، پیر دالو، کبوتردره، حسن‌شاهی، دره‌ماهی، تنگ عقیلی و چوک‌چوک آب هستند (تصویر شماره ۷) (حاتمی و عرب، ۱۳۸۶).

در منطقه گتوند نیز ۳۰ عدد استودان شناسایی و مطالعه شده است که ۱۳ عدد از آن‌ها در جانب شمالی رودخانه کارون و در بدنه صخره‌ای مشرف به سد تنظیمی گتوند قرار دارند. در انتهای

غربی همین دامنه صخره‌ای در فاصله‌ای دور مشرف بر جاده گتوند به سوی روستای پل پرزین که به عبارتی بخش شمال غربی رودخانه کارون نیز به‌شمار می‌آید، ۹ عدد دیگر از این آثار قرار دارند. تعداد ۳ عدد دیگر در ارتفاعات شرقی مسیری که از سد تنظیمی گتوند به سد درحال‌احداث گتوند علیا ختم می‌شود، موجود هستند و ۴ عدد نیز در جوانب جنوب شرقی رودخانه کارون در نزدیکی سد تنظیمی گتوند و به عبارتی در بخش شرقی ابتدای مسیر گتوند به عقیلی در ارتفاعات شرقی دامنه قلعه دوران تاریخی، معروف به «قلعه سهراب» واقع شده‌اند. سرانجام، آخرین نمونه که ۱ عدد است، در قسمت شمالی دامنه «قلعه رستم» قرار دارد (تصویر شماره ۶) (درخشی و دیگران، ۱۳۸۶، ۹۰).

تصویر شماره (۷). موقعیت تقریبی استودان‌های منطقه شوشتر
منبع: www.googlemap.com

تصویر شماره (۶). موقعیت تقریبی استودان‌های منطقه گتوند
منبع: www.googlemap.com

نمای تمام این دخمه‌ها رو به جنوب است و آن‌گاه که صخره به سمت شمال انحنا می‌یابد، دخمه‌ای ایجاد نشده است (تصویر شماره ۶). این مسئله به مسائل آیینی مربوط می‌شود (درخشی و دیگران، ۱۳۸۶، ۹۳)، به این معنا که مانع تابش مستقیم نور خورشید به درون آن شوند تا قداست نور خورشید بر اثر تابش بر استخوان‌های مرده از بین نرود. از سوی دیگر، تمام گور دخمه‌های گتوند (درخشی و دیگران، ۱۳۸۶، ۹۳) و تمام استودان‌های شوشتر (عرب، دردست چاپ) در بدنه صخره‌ای سنگ ماسه‌ای (رسوبی) سخت تراشیده شده‌اند. این امر نیز به آیین زرتشتی مبنی بر عدم آلودگی عنصر دیگری از عناصر مقدس (خاک) بوده است. از سوی دیگر، هیچ‌گونه نشانه مردم‌شناسی یا باستان‌شناختی‌ای مبنی بر وجود آیین زرتشت در این منطقه پس از اسلام مشاهده نشده است.

بحث و نتیجه گیری

هرچند با توجه به آثار استخوانی (که درون برخی از آن‌ها وجود دارد) کاربرد ثانویه‌ای در ارتباط با دوره‌های متأخر، برای آن‌ها قائل شده‌اند (درخشی و دیگران، ۱۳۸۶، ۹۱). در واقع، در دوره‌های متأخر، دوباره برای تدفین به کار رفته‌اند.

بنابراین، با توجه به شواهد به دست آمده، تاریخ این دخمه‌ها در منطقه شوشتر و گتوند به دوره ساسانی مربوط می‌شود و با توجه به آثار موجود، کاربرد ثانویه‌ای نیز داشته‌اند، ولی این کاربرد ثانویه به همان شکل کاربری پیشین، یعنی تنها برای تدفین بوده است. در ادامه، کلیاتی در مورد استودان‌های مورد بحث استخراج شد تا بینیم این استودان‌ها با آنچه برخی نویسندگان گفته‌اند، کاربرد دیگری داشته‌اند یا خیر.

تعدادی از استودان‌های مورد مطالعه، نسبت به پایین صخره یا دامنه کوه در ارتفاع بالایی (گاهی تا ۵ متر) قرار دارند، به گونه‌ای که دسترسی به برخی از آن‌ها تنها با کمک نردبان امکان‌پذیر است و در برخی دیگر، در ارتفاع بسیار پایین قرار دارند (درخشی و دیگران، ۱۳۸۶، ۹۳-۹۲)؛ بنابراین، در صورتی که کاربری ثانویه توسط عشایر را برای آن‌ها متصور شویم، مشکلاتی از قبیل نحوه دسترسی دشوار برای افراد پیر در مورد نخستین استودان‌های پیش‌گفته و خطر حمله حیوانات وحشی در مورد دوم وجود دارد. به این ترتیب، دو گروه عمده از استودان‌ها (گروهی که دارای ارتفاع زیاد هستند و گروه دیگری که در دسترس هستند) نمی‌توانستند چنین کاربری‌ای داشته باشند.

تعدادی از این استودان‌ها دارای فضایی بسیار کوچک هستند (تصاویر شماره ۱ و ۲) (درخشی و دیگران، ۱۳۸۶، ۹۴)، به گونه‌ای که به هیچ‌روی نمی‌توان تصور کرد که یک انسان هرچند فرتوت، توانایی جای‌گیری در آن را حتی برای یک شبانه‌روز داشته باشد. در این مرحله نیز تعدادی از موارد جامعه آماری ما کاسته می‌شود.

در برخی دیگر از استودان‌های منطقه گتوند، مقدار زیادی استخوان به دست آمده است (درخشی و دیگران، ۱۳۸۶، ۹۱). همه این استخوان‌ها، انسانی بوده و مربوط به قسمت‌های مختلف بدن هستند. به نظر می‌رسد که در هیچ شرایطی کسی توان ماندن در این استودان‌ها و در کنار این استخوان‌ها را ندارد و به فرض استفاده از آن‌ها ابتدا باید استخوان‌های موجود در آن‌ها پاکسازی می‌شد که این کار انجام نشده است. در این قسمت نیز شماری از جامعه آماری کاسته می‌شود.

سردابه‌هایی که در کف این استودان‌ها وجود دارند، برای قرار دادن استخوان‌ها ایجاد شده‌اند. همسانی آن‌ها با مناطق فارس و بوشهر و کرمان (جعفری، ۱۳۸۶) و سیراف (وایت هاوز، ۱۳۵۳) و آرامگاه‌های سلطنتی پادشاهان هخامنشی (ماری‌کخ، ۱۳۸۵، ۳۳۸) در نقش رستم و تخت جمشید این مطلب را تأیید می‌کنند.

با توجه به اطلاعاتی که دربارهٔ آب‌وهوای منطقه داده شد، دانستیم که منطقه شوشتر از گرم‌ترین مناطق استقرارگاه‌های کوچ‌گران بختیاری است (رهنمایی، ۱۳۷۰، ۱۵۰). زمان کوچ کوچ‌گران نیز مصادف است با شروع فصل گرمای منطقه (محمودی‌بختیاری، ۱۳۸۲، ۱۱۱) که در این صورت باید افراد پیر را در فصل گرما در منطقه نگه می‌داشتند، درحالی‌که مأوای آن‌ها، استودان‌ها بوده است. اسکان و استقرار در استودان‌هایی که فضای کافی برای اقامت نداشته‌اند، در این فرصت مختصر، به‌هیچ‌روی امکان‌پذیر نیست؛ چه رسد به اینکه فرد مستقر در آن‌ها پیر و فرتوت نیز باشد.

با توجه به مطالب مطرح شده و با استناد به داده‌های باستان‌شناختی، نمی‌توان تصور کرد که کوچ‌گران بختیاری با ریشه‌های قوی خویشاوندی خود، اقدام به قرار دادن بزرگان‌شان در این مکان‌ها کرده‌اند و دلیل ایجاد این تفکر تنها ناآگاهی ساکنان منطقه از کاربرد دقیق استودان‌ها بوده است. فراموش شدن نام اصلی این آثار، خود گواه این امر است. این نتیجه با مطالعاتی که در مورد استودان‌های گتوند و شوشتر انجام شده است، به‌دست آمده و می‌توانیم به‌جرئت بگوییم که دست‌کم این امر را در منطقه مورد مطالعه نمی‌توان متصور شد. بنا بر روشی که در این مقاله به‌کار رفته است، بی‌تردید، مطالعه مناطق دیگر نیز می‌تواند نتایج استوارتری ایجاد کند.

منابع

- اقتداری، احمد (۱۳۷۵). آثار و بناهای تاریخی خوزستان (چاپ دوم). تهران: انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- امان، دیتر (۱۳۶۹). بختیاری‌ها: عشایر کوچ‌نشین ایرانی در پویه تاریخ (چاپ دوم؛ مترجم: سیدمحسن محسنیان). مشهد: معاونت فرهنگی آستان قدس رضوی.
- امانی، منصور (۱۳۸۲). تاریخ ایذه و قوم بختیاری. تهران: مؤسسه مطبوعاتی دارالکتاب (جزایری).
- امیراحمدی، بهرام (۱۳۶۸). کوچ‌نشینی در خوزستان. فصلنامه عشایری ذخایر انقلاب، ۸ و ۹، ۱۴۵-۱۱۷.
- امیراحمدی، بهرام (۱۳۷۸). مسکن در ایل بختیاری (قسمت اول). فصلنامه عشایری ذخایر انقلاب (علمی-فرهنگی)، ۱(۲۱)، ۷۹-۶۵.
- جعفری، محمدجواد (۱۳۸۶). ساختارهای مختلف تدفین در دوران تاریخی فارس بر اساس بررسی روشمند دامنه‌های شمالی کوه رحمت (پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه تهران)، دانشگاه تهران.
- چایچی امیرخیز، احمد؛ و سعیدی هرسینی، محمدرضا (۱۳۸۱). نگاهی به تدفین تابوتی در ایران باستان. تهران: انتشارات سمیرا.
- حاتمی، مهرداد؛ و عرب، حسنعلی (۱۳۸۶). نگاهی به استودان‌های صخره‌ای شوشتر و قابلیت آنها در جذب توریسم. اولین همایش منطقه‌ای بررسی راهکارهای تقویت صنعت توریسم در استان خوزستان، شوشتر.
- درخشی، حسن؛ عرب، حسنعلی؛ و کریمی‌وند، قاسم (۱۳۸۶). مطالعه معماری صخره‌ای (گوردخمه) شهرستان گتوند و شواهد استخوانی آنها. مجموعه مقالات نخستین همایش منطقه‌ای باستان‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد میانه.
- رشیدیان، نیره‌زمان (۱۳۷۱). نگاهی به تاریخ خوزستان (چاپ سوم). تهران: انتشارات بوعلی.
- رهبر، مهدی؛ و نصراله‌زاده، سیروس (۱۳۸۳). گزارشی از دخمه ساسانی و کتیبه آن در شوشتر. نامه پژوهشگاه میراث فرهنگی کشور، ۸، ۹۲-۹۱.
- رهنمایی، محمدتقی (۱۳۷۰). توان‌های محیطی ایران (زمینه‌های جغرافیایی طرح جامع سرزمین) (چاپ اول). تهران: انتشارات مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران.
- سام آرام، عزت‌الله (۱۳۷۲). از غرب خانه عشایری تا سرای سالمندان خصوصی تهران. فصلنامه علوم اجتماعی، ۲(۴۳)، ۱۶۵-۱۵۴.
- فاضلی، محمدتقی (۱۳۸۵). سنگ نوشته نویافته به زبان پهلوی ساسانی در تخت قیصر شوشتر. فصلنامه علوم اجتماعی دانشگاه آزاد شوشتر، ۲، ۵۲-۴۹.
- فیلبرگ، کارل گونار (۱۳۶۹). ایل پابی کوچ‌نشینان شمال غرب ایران، مترجم: اصغر کریمی. تهران: انتشارات فرهنگسرا.

قربانی، حمیدرضا (۱۳۸۴). برهم کنش اقتصادی-اجتماعی کوچ‌گران و یکجانشینان و نقش آن بر تحول الگوهای استقراری در زاگرس مرکزی در دوره کلکولیتیک (مردم باستان‌شناسی) (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه تربیت‌مدرس.

کارگر، بهمن (۱۳۶۸). مقابر اورارتوییان در آذربایجان شرقی. مجله باستان‌شناسی و تاریخ، ۳(۲)، ۵۸-۵۶.

کخ، هاید ماری (۱۳۸۵). از زبان داریوش (چاپ یازدهم؛ مترجم: پرویز رجبی). تهران: نشر کارنگ.

گیرشمن، رومن. (۱۳۸۰). تاریخ ایران از آغاز تا اسلام (ترجمه: محمد معین). چاپ سیزدهم، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

محمودی‌بختیاری، سیاوش (۱۳۸۲). جامعه‌شناسی کاربردی عشاری (چاپ اول). اهواز: انتشارات مه‌زیار.

مشیری، سیدرحیم؛ و مولایی، نصرالله (۱۳۷۹). درآمدی بر اقتصاد کوچ‌نشینان ایران (چاپ اول). تهران: نشر قومس.

مقدم، عباس (۱۳۸۵). بررسی باستان‌شناسی دشت میان‌آب شوشتر. تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی.

نیک‌خلق، علی‌اکبر؛ و نوری، عسگری (۱۳۸۲). زمینه جامعه‌شناسی ایران (چاپ چهارم). تهران: انتشارات چاپ‌خش.

وایت هاوس، دیوید (۱۳۵۳). کاوش‌های باستان‌شناسی سیراف (مترجم: حسین بختیاری). مجله بررسی‌های تاریخی، ۵۵، ۲۷۴-۲۲۱.

هرتسفلد، ارنست (۱۳۸۱). ایران در شرق باستان (مترجم: همایون صنعتی زاده). تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

هوف، دیتریش (۱۳۸۰). قبور زرتشتی - ساسانی در فارس (مترجم: حسن اکبری). مجله باستان‌پژوهی، ۸، ۵۲-۵۰.

هول، فرانک (۱۳۵۲). دوره پیش‌ازتاریخ در جنوب غربی ایران «لرستان» (چاپ اول؛ مترجم: سکندر امان‌اللهی بهاروند). لرستان: انتشارات فرهنگ و هنر.

Mortensen, P. (1972). Seasonal camps and early villages in the Zagros. In P. Ucko, R. Tringham, & G. W. Dimbleby, (Eds.), *Man, Settlement and Urbanism* (pp. 293-297), London: Duckworth.

